

О Д К И Ј О В А Д О Р З Ы М У

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Юрій А. Мицик

КИЇВ

Чи Богдан Хмельницький писав сатиричного вірша про князя Домініка Острозького-Заславського?

Нашу увагу привернув сатиричний вірш про князя Домініка Острозького-Заславського, авторство якого польський історик Людвік Кубаля приписував у свій час Богданові Хмельницькому. Л. Кубаля надрукував цей вірш у 1910 р. не подавши однак жодних коментарів чи пояснень¹.

Автор цих рядків під час наукового стажування у 1978–79 рр. у Польщі мав можливість вивчити збірник № 379 відділу рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові, де зберігається згаданий вірш. Слід відзначити, що рукописний збірник № 379 з типовим для Польщі XVI–XVII ст. „*silva rerum*”. У складі такого роду збірок зберігалися, як правило, оригінали та копії найрізноманітніших документів: універсалів та листів королів, гетьманів, визначних політичних діячів Речі Посполитої, щоденники, вірші та ін.. Саме таким і є рукописний збірник № 379, який до речі не раз використовувався вітчизняними та польськими дослідниками. На його 32-му аркуші літерами латинського алфавіту записано сатиричний вірш про князя Домініка, створений безсумнівно у найближчому часі після знаменитої Пилявецької битви (вересень 1648 р.) Українська мова вірша впадає у вічі одразу, хоч польський копійст дещо полонізував її. Між іншим, документи, написані українською мовою, але скопійовані польськими переписувачами саме у такий спосіб, траплялися нам в архівах Польщі досить часто.

---

¹ L. Kubala, *Szkice historyczne*, t. III: *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, Warszawa 1910, s. 16.

Нижче наводимо оригінал вірша та його текст у кириличній транскрипції, дещо наближений до сучасної української мови.

*Scomma na ksiazecia Dominika, wojewode sendomirskiego, poprzegranej bitwie
i straconej d. 23 sept. 1648 obozie pod Pilawcami Bogdana Chmiela*

*Dominik z komza lezyt
Kozak do niego biezyt
Lezyly tobi, kniaziu, ne wojowaty,
Ne budesz biti kozaki, mojo braty.
No i ne budesz, panicze, bez serca, holowy,
Werni sie do domu z lachy, koli zdorowy.
Poznajte sudy boba swietoho lachowie,
Hde slawa wasza, hde dostatki i hetmanowie?
Kozak ubohy uczyt wojowaty,
Pokinte swa wola, a miejte nas za brata.
Teper budet harast, pojdem na po chany,
Wibijemo owszem, szczo tylko bisurmany.*

На пам'ять князю Домініку, воеводі сандомирському, після програної битви і втраченому дня 23 вересня 1648 р. таборі під Пилявцями від Богдана Хмеля.

*Домінік в шатах лежить,
Козак до нього біжить.
«Личило б тобі, князю, не воювати,
Не будеш бити козаки, мої брати.
Но й не будеш, паничу, без серця й голови,
Вернешися додому з ляхи, коли (будеш) здоровий.
Пізнайте суди Бога святого, ляхове,
Де слава ваша, де достатки і гетьманове?
Козак убогий тепер учить воювати,
Покиньте своєю волею, а майте нас за брата.
Тоді буде гаразд, підем-но по хани,
Вибиймо все, що тільки бусурмани!*

Тут слід згадати про те, у якій атмосфері створювався цей вірш. У вересні 1648 року відбулася Пилявецька битва, яка завершилася блискучим успіхом повстанського війська та панічною втечею польської армії. „Пилявецька ганьба” призвела до повної переоцінки цінностей з обох сторін. Після Пилявецької катастрофи Річ Посполита,

яка: *безповоротно втратила можливості для відіграння ролі головної держави на Сході Європи*², гарячково шукає виходу з кризисної ситуації, хоче замирення з повстанцями. Міф про неможливість визволення України з-під Речі Посполитої впав остаточно. Про це яскраво свідчать слова козацьких полковників під час переговорів з польськими комісарами у Переяславі (лютий 1649 р.):

*[...] пізнали під Пилявцями [...] Не ті то ляхи, що перед тим бували й били турків, москву, татари й німці. Не Замойські, Жолкевські, Ходкевичі, Хмелецькі, Конецьпольські, але Тхоржевські, Зайончковські, діти в залізо повбирані. Померли зі страху, як вас побачили і повтікали, хоч татар не було тоді, в середу більш як 3000. Коли б до п'ятниці почекали, жоден до Львова живий не втік*³.

Ось у який час створювався вірш. Цікаво, що віршовані твори, в яких за невдачу під Пилявцями висміювався князь Домінік – один з трьох «регіментарів» шляхетського війська, були дуже поширені у тогочасній польській літературі. У свій час Іван Франко надрукував біля 30 подібних віршів і більшості з них була притаманна антипатія до Домініка. Нам вдалося виявити кілька такого типу віршів, невідомих Івану Франку. Всі вони витримані у тому ж дусі, що і вищезгадані твори.

Але сатиричний вірш „На пам'ять князю Домініку...” безперечно не був створений представником польського табору. По-перше, твір написано українською мовою, дуже близькою до народної, а не польською. По-друге, висміюючи «перину», як влучно характеризував Б. Хмельницький князя Домініка, та його військо, автори польських сатиричних творів, як правило, вороже настроєні по відношенню до повсталого українського народу. І ніколи не возвеличували повстанців. По-третє, князеві Домініку найбільше діставалося від прихильників Яреми Вишневецького, що намагалися покінчити з повстанцями тільки за допомогою „вогню та меча”. Ці люди аж ніяк не могли закликати до миру з повстанцями. З другого боку, навряд чи могли критикувати так гостро князя Домініка однодумці канцлера Є. Оссолінського, який хотів досягнути угоди з повстанцями, надавши певних пільг та привілеїв козацькій старшині та верхівці православної церкви. Адже князь Домінік був прихильником канцлера Є.Оссолінського.

Отже, вірш був створений у середовищі повстанців. Не випадково, він написаний українською мовою, позбавленою церковнослов'янських слів, книжних виразів. Не випадково не знаходимо тут ознак модного тоді бароко, немає взагалі риторичного багатослів'я тодішніх зразків академічної поезії. Серед найближчих аналогій до цього

---

² P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, т. II: *Calamitatis Regnum*, Warszawa 1967, s. 43.

³ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. II: Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией (1648–1651 годы)*, Москва 1953, с. 109.

вірша можна вказати відому народну сатиру на польське військо, обложене в 1649 р. у Збаражі та його фактичного головнокомандуючого князя Ярему Вишневецького „Ой чия то хижка” (*Пане Вишневецький, воеводо грецький, а виведи нам танчик по-німецьки...*).

Головний мотив вірша – гордість за отриману перемогу, над поневолювачами, уособленням яких є „панич” Домінік Острозький-Заславський; віра в перемогу, в свої сили: *...не будеш бити козаки, мої брати... козак убогий тепер учить воювати*. Слід звернути увагу на те, що свою ворожість до «паничів» автор не переносить на поляків взагалі. Вказуючи на ганебні для Речі Посполитої результати кампанії 1648 року, невідомий автор пропонує Польщі „своєю волею” припинити війну проти повстанців і жити в мирі та рівності (*майте нас за брата*), а об’єднаними зусиллями вести боротьбу проти татарської агресії, яка завдавала величезних шкод, як східнослов’янським народам, так і Польщі. Тут слід зазначити, що ідея союзу християнських народів проти Криму та Турції мала міцну традицію. Багато політичних та культурних діячів слов’янських народів (О. Ордин-Нащокін, Ф. Грибоедов, С. Полоцький, Ф. Софонович, І. Гізель, П. Кохановський, Й. Галятовський, Л. Баранович та ін..) пропагували цю ідею. Серед польських авторів слід згадати Веспасіяна Коховського, який у вірші «...» навіть оспівує подвиги кошового отамана Івана Сірка, хоч взагалі вороже відноситься до Визвольної війни українського народу. Серед сподвижників Б. Хмельницького було багато активних противників воєнного союзу з Кримом. Так, зберігалася промова Максима Кривоноса до Б. Хмельницького, в якій козацький полковник добивається ліквідації тяжкого союзу з Кримом⁴.

Виходячи з заголовку вірша можна припустити, що невідомий автор сатири знав латинь, був обізнаний з польською геральдичною літературою. Між іншим, у феодальній Речі Посполитій були дуже популярні різноманітні „гербажі”, віршовані коментарі до зображень гербів, віршовані присвяти. Отже, можна припустити, що невідомий автор пародіював подібні зразки польської геральдичної літератури, пропонуючи «на герб» Д. Острозькому-Заславському таке зображення: переляканий князь ховається від козаків під плащем, а «убогий» козак навчає князя розуму. Очевидно Л. Кубаля, знаючи про чудове володіння Б. Хмельницьким латинською мовою, про те, що гетьман у молоді роки навчався у єзуїтській колегії у Львові, а значить був обізнаний і з віршоскладанням, приписав Б. Хмельницькому і вищенаведену сатиру.

Але, на наш погляд, припущення Л. Кубали є недостатньо аргументованими. Дослідникам і на сьогодні невідомі які-небудь літературні твори Б. Хмельницького. Нам, хоч і пощастило знайти у архівах ряд документів гетьмана, не вдалося виявити нічого, що свідчило б про літературні уподобання Богдана Хмельницького. Та й взагалі, чи можна ім’ям одного Б. Хмельницького вичерпати реєстр високоосвічених

⁴ Бібліотека PAN у Кракові. Відділ рукописів, № 1062, арк. 314 зв.

людей, що перебували у селянсько-козацькому повстанському таборі. Досить згадати про М. Гунашевського, автора Львівського літопису, Р. Ракушку-Романовського, М. Кричевського та багатьох інших, імен яких ми не знаємо. Так, наприклад, нам вдалося знайти цікаві факти, що стосуються одного з дипломатів Богдана Хмельницького. Романа Катіржного. Останній був одним із керівників повстання російського та українських невільників на турецькій галері у 1642 р. Дані про це повстання знаходимо у італійській брошурі ... (Рим, 1643). З інших джерел дізнаємося, що Романа навіть прозвали Катіржним через те, що він довгий час провів невільником на галері. (Від „каторга”, „котарга” тобто галера). Був на службі у неаполітанського віце-короля, тобто правителя Королівства Обох Сицилій Філіпа III. Пробувши тут чотири роки Р. Катіржний повертається на батьківщину, щоб прийняти участь у Визвольній війні на боці повсталого народу. Між іншим, він гостро критикував польський уряд за заборону морських виправ на Чорне море напередодні війни проти султанської Туреччини та її васалу – феодального Криму. У 1654 р. він був уже наказним ніжинським полковником і листувався з Богданом Хмельницьким.

Отже, на основі вищенаведеного можна зробити наступні висновки. Не виключаючи можливості того, що Б. Хмельницький займався літературною діяльністю і теоретично міг бути актором сатиричного вірша «На пам'ять князю Домініку...», слід відзначити, що з таким же успіхом авторство вірша можна приписувати цілому ряду відомих привідів селянсько-козацького війська. Незалежно від того, чи була даний вірш написаний Б. Хмельницьким чи кимсь, іншим, він являє собою цінну історико-літературну пам'ятку XVII ст. і дає можливість повніше уявити ідеологічне тло Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

S U M M A R Y

Did Bogdan Khmelnytsky write a Satirical poem about Prince Dominik Ostroski-Zasławski?

The article discusses a satirical poem about Prince Dominik Ostroski-Zasławski, which was published in 1910 with no comments by the Polish historian L. Kubla, who considered that Bogdan Khmelnytsky was its author. The manuscript of the poem is in the Czartoryski library in Cracow, where in 1978–79 Mycyk had the opportunity to work on it in detail. According to him, the text is in the Ukrainian language, despite the fact that it is written in the Latin alphabet, apparently shortly after the Battle of Piławiec in 1648.

The argument in favour of the authorship of Khmelnytsky is the fact that after the Battle of Piławiec, the myth about the impossibility of the liberation of Ukraine from the Commonwealth was overthrown, and also there was increasing criticism and antipathy towards Dominik, the author therefore believes that the poem was not written by a Pole. Firstly, the work is written in the Ukrainian folk language, not Polish. Secondly, glorification

of the Ukrainian uprising was not a feature of Polish writers. Thirdly, Duke Dominik was most heavily criticised by the supporters of J. Wysznewiecki who wanted to put an end to the people involved in the insurrection by “fire and the sword”. Moreover, it is unlikely that Dominik was criticized by the supporters of Ossoliński. The author therefore concludes that that the poem was written in the milieu of the insurgents.

The poem’s title testifies to the fact that its author knew Latin, and was familiar with the literature on Polish heraldry. Kubala could ascribe the authorship to Khmelnytsky on the grounds that it is known that he knew Latin, that he studied at the Jesuit College in Lviv, and this means that he knew something about poetical works.

However, according to Мусык, Kubala’s arguments are not sufficient, because researchers still have not found any other traces of works by Khmelnytsky. Thus, the poem could have been written by Khmelnytsky, but equally could have been by another person.